

Comenius vallási világképének reprezentációja az *Orbis pictus*ban

„Az Isten *vagyon magátul, öröktül fogva, örökkén. A legtökéletesebb, legboldogjabb valóság (vagyonosság). Állatjában lelki és egy. Személyében három. Akaratjában Szent, Igaz, Kegyelmes, Igazmondó. Hatalmára nézve a legnagyobb. Jóságra nézve a legjobb. Bölcsességre megmérhetetlen. Hozzámegetetlen világosság: mindazonáltal mindenekben minden. Mindenütt és sehol sem. A legfőbb jó, és egyedül kimérhetetlen kútfeje minden jónak. Minden dolgoknak, mellyeket világnak hívunk, amint Alkotója (teremtője), ekképpen Igazgatója és megtartója”. (Comenius 1959 [1669])*

Az *Orbis sensualium pictus*, a látható világ képes nyelvtankönyvének 150 táblája (leckéje) közül az első: *Az Isten (Deus)*. Comenius pansophikus, az ismert világ minden részére kiterjedő és az arról való tudást mindenkinek átadni kívánó pedagógiájában-bölcsességében minden dolog kiindulópontja Isten, ebből következik, hogy a világ bemutatását is vele kell kezdeni. *Az Isten* fejezetét *A világ* és *Az ég* követi, majd az őselemeket sorolja föl (tűz, levegő, víz, föld). S mintegy keretbe foglalva a leckéket, a különböző vallások ismertetése után *Az Istennek gondviselése*, a CL. fejezetként pedig *Az utolsó ítélet* képe és a róluk tanító szövegek zárják a tananyagot – pontosabban: a szerkezeti keretet a dialógusformában készült *Megszóllítás* és a *Bérekészítés* adja meg.

Comenius az egyes témaköröket a szöveg és kép segítségével taníttatja meg a diáknak. A szövegben a témával kapcsolatos legfontosabb szavak szerepelnek, amelyeket „számjedsző bötük” (a szó és a kép megfeleléseit azonosító indexszámok) segítségével társít a képen szereplő tárgyakhoz, személyekhez, dolgokhoz. Így egy sajátos narratív struktúrában követhetjük végig a világ dolga-it: neveit és azoknak a képét.

Comenius könyvének mindegyik kiadásában érvényesül ez a struktúra: a képek és szavak mintegy szótárként rendelődnek egymáshoz. S mivel az évszázadok során – a 17. század második felétől (az 1658-as első, latin–német

kétnyelvű, majd az 1669-es háromnyelvű, magyarral kiegészített változattól) a 20. század elejéig (1910) – lehetőleg érvényes és korszerű tudásanyagot kívánt átadni a könyv, természetesen változott a kép- és a példaanyag, mely mindig az éppen aktuális kultúrát is reprezentálta. A folyamat egészen addig tartott, míg a leckék száma 150-ról alig több mint 80-ra szűkült, a tankönyvből mesék-könyv, a használatiból „nézni való” tárgy lett, s „ezek a változások tükrözik a világ és a világkép változásait, a könyvet használó közösségek mentális viszonyait az adott időszakban”. (Nagy K. Zs. 2002/a)

Változott természetesen a Deus, az Isten képi reprezentációja is, azonban az első és a további alkalmakkor azzal szintén szembesülni kellett, hogy a protestáns világképet tükröző tankönyvben a kiábrázolhatatlan Istent nem lehetett ugyanolyan szempontok szerint megjeleníteni, mint például az embert, a földet, a természetet és a foglalkozásokat vagy éppen a templombelsőt és a vallásokat. S noha a protestáns Comenius és a Cseh Testvérek egyháza (amelyhez a pedagógus polihisztor szülei révén kapcsolódott) a reformációt egy évszázaddal korábbra, Husz János „előreformátori” mozgalmától datálta, kérdés tárgya lehet az is, hogyan viszonyul a protestantizmus a képi ábrázoláshoz, mennyire idegen az a kálvini tanoktól, vagy hogyan egyeztethető össze a képtilalom és a képek használata. (Kiss Endre József hívja föl a figyelmet Révész Imre közleményére a cseh-morva atyafiak és a „*magyar Kálvoimnak*” nevezett Méliusz Juhász Péter debreceni püspök 1565–66. évi levélváltására, mely azt bizonyítja, hogy Luther és Kálvin tanait is magukénak vallották, de Méliusz kálvinizmusa túlságosan radikálisnak bizonyult számukra. [Vö.: Kiss E. J. 2014. 39–41])

A protestantizmus elutasította a nyilvános képtiszteletet, és ennek eredményeként alakult ki a protestáns ikonográfia, amelynek témaválasztása a nevelő szándékkal kapcsolódott össze. Az 1700-as években sorra jelentek meg az olyan kiadványok, amelyek (és illusztrációik) morális üzenetet tulajdonítottak a természeti jelenségeknek is; a bibliai témaválasztás olykor pedig csak ürügyként szolgált arra, hogy fölerősítsék a tájkép panteisztikus vonatkozásait. Luther pl. feltételezte, hogy vannak olyan emberek, akik jó célra tudják használni az Isten szavára utaló képeket. Azokat olyan külsődleges jeleknek tartotta, amelyeket a szemlélőnek nem tisztelnie, csupán értelmeznie kell, s ezek a gondolatok alapvetően befolyásolták az európai képzőművészetben az autonóm képalkotást. (Lőrincz 2008. 16)

Hans Belting *Kép és kultusz* című könyvében idézi Luthert, akinek illusztrált bibliafordítását egyébként a német reformáció követői is használták. „A képek

jelképes és emlékeztető szerepét növeli, ha bibliai idézetek kapcsolódnak hozzájuk, s ha ezáltal Isten szavára irányítják a figyelmet. A képek a szövegekhez hasonlóan utalhatnak Isten szavára. Ezek külsődleges jelek, amelyeket a szemlélőnek nem tisztelnie, csupán értelmeznie kell... Ilyen képeket fessünk a falra az emlékezet és a jobb megértés kedvéért, hiszen ezek a falakon éppoly kevésbé ártalmasak, akár a könyvekben. Jobb, ha azt festjük a falra, miként teremtette Isten a világot, építette Noé a bárkát és más hasznos történeteket, semmint ha valami szégyentelen világi dolgot festenénk oda". (Idézi: Belting 2000. 586)

Kálvin ide vonatkozó tanításából látható, hogy szerinte a művészet is Isten (a Szentlélek) adománya, vigyázni kell azonban arra, hogy senki ne éljen vissza az isteni ajándékkal. Kálvin a művészetek közül az *Institutió*ban a képzőművészetekkel (a szobrászattal és a festészettel) foglalkozott. Hosszasan elemezte a bálványimádást, és a legbiztosabb eljárásnak azt tartotta, ha templomaikban a keresztyének semmilyen képet nem alkalmaznak. Ám mivel a képzőművészeti kifejezés képessége is Isten adománya, azt is a „sola Scriptura” elve felől, a „kiábrázolhatóság” kérdését faggatva értelmezte, a képtilalmat második parancsolatként vette figyelembe, felismerve a kapcsolatot a bálvány- és a képtilalom között. (Lőrincz 2009/a. 107–108) Kálvin szerint – mivel a parancsolat csak a főbűnt nevezi meg, föl kell tárni a szélesebb jelentést – a bálványtilalommal összekapcsolódó, az istenkép elkészítésre és imádásra vonatkozó képtilalom azért törvény szerinti, mert Isten „kiábrázolhatatlan”, tehát „*in spiritu et veritate*”, lélekben és igazságban lehet Őt tisztelni, Neki imádsággal kell válni. (Lőrincz 2009. 107–108)

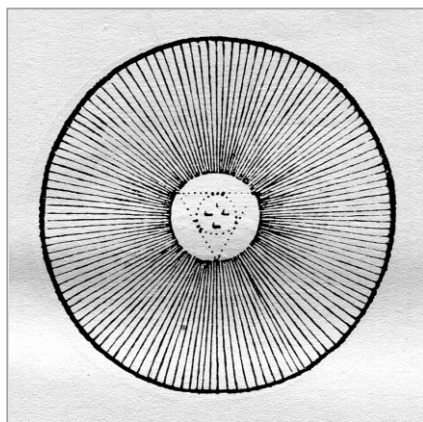
A festészetről és a szobrászatról *általában* ezt olvassuk:

„Nem vagyok azonban oly elfogult, hogy általánosságban helyteleníteném bárminő képek készítését. Mivel azonban a szobrászat és festészet Isten ajándékai, mindkettőnek tiszta és törvény szerinti használatát kívánom, nehogy azokat a dolgokat, amelyeket Isten az ő dicsőségére s a mi javunkra adott, fonák használattal bemocskolják, sőt egyenesen veszedelmünkre fordítsák. ... Ha még kiábrázolni sem szabad Istent testi képben, annál kevésbé szabad azt a képet Isten gyanánt vagy Istent abban a képben tisztelni. Ebből tehát az következik, hogy csak azt szabad kivésni és lefesteni, aminek felfogására a szem képes. Isten fenségét, amely sokkal dicsőségesebb, hogynem szemeink láthatnák nem szabad dísztelen rajzokkal megrontani. Lefesteni lehet tehát egyrészt a történeti eseményeket s másrészt a testek alakját, képét minden történelmi vonatkozás nélkül.” (Kálvin, 1909. 103 – *Institutio* I. könyve XI. fejezet, 12 §).

Kálvin a pusztá testábrázolásnak semmilyen hasznot nem tulajdonított, ha csak a merő gyönyörködtetést nem tekintjük annak, ellenben a historikus ábrázolásról úgy vélte, hogy azok „a tanításban és az intésben” jótékony szerepet tölthetnek be. Kálvin elsősorban a templomi tanításra gondolt, de Comenius szintén erre az elvre is támaszkodva dolgozta ki – az *Orbis pictus* keretein belül – a képek iskolai tanításban való alkalmazhatóságát. Ám mivel a tankönyv az érzékelhető világról szóló tudást a képek és illusztrációk segítségével közvetíti, már a munka elején szembe kellett nézni azzal a kérdéssel, hogyan lehet „illusztrálni” a „kiábrázolhatatlant”. Comenius számára tehát Kálvin képszemlélete ugyan mérvadó volt, viszont valamilyen középút megtalálására törekedett a protestáns hitelvek és pedagógiai elképzelései között.

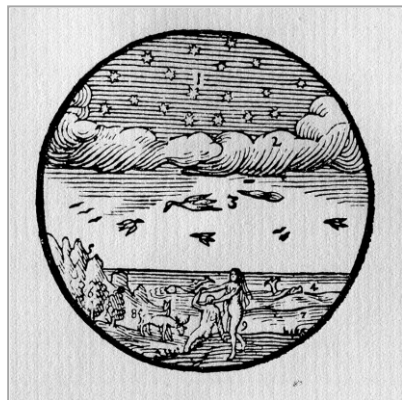
Ilyen középutat jelent például az Isten 'képe', mely szimbolikus ábrázolás. Isten képe helyett ugyanis Isten nevét (*Jahve*) mutatja be az ábra az Istent szimbolizáló nap, valamint a Szentháromságot jelképező háromszög által övezett középső kör tetragrammatonjában. Az „Isten szeme” típusú ábra érdekessége az is, hogy az egyetemességre és az emberi látás sajátosságára egyaránt utaló körformát az *Orbis pictus* első három fejezetéhez fölhasznált illusztráció alkalmazza (*Az Isten, A világ, Az ég*): az Isten a földi világot és az égi mindenséget is magában foglalja. Illetve még a CIII–CVIIb táblák illusztrációi rendeződnek körformába, melynek az égitestek formája (Nap, Hold, Föld), illetve az univerzum körformába rendezett elhelyezkedése az oka. Ezek a táblák a következők: *Az égi golyóbis, A bujdosó csillagoknak helyezettetések (egymásra való nézések), A holdnak jelenési (tűnési), A Napban és Holdban való fogyatkozások, A földi golyóbisnak felső fele (színe), A földi golyóbisnak alsó fele.*

A többszörös körbezártság határozza meg a szimbólumot: Isten neve egy körben van, a kör egy háromszögben, amelyik egy újabb körben helyezkedik el, s ezt az egész életet besugárzó napkorongként övezi egy újabb, szélesebb kör. Az egyetemesség mellett a zártság (befejezettség) és a kezdetnélküliség, s a tetragrammot övező üres körben az úgynevezett „ottnemlét” fogalmazódik meg, hűen egyébként a *Deus* kilétét definiáló szövegrészhez: „... mindenekben minden. Mindenütt és sehol sem”.

A középkori teológiai mintákat és keresztény kabalisztikus hagyományt is őrző 17. századi emblemikus világképbe illeszkedik az ábrázolás – mely egyaránt hordozza az emblémakönyvek hatását és mutatja az allegorikus gondolkodás nyomait, (vö.: Nagy K. Zs. 2010. 58) noha a csúcsára állított háromszög és a kör a rózsakereszteseknél, később a szabadkőműveseknél is föltűnt. Szintén Nagy Károly Zsolt hívja föl a figyelmet arra, hogy szerzője a készülő *Orbis pictus* első lapjait – amely 1653-ban *Lucidarium (Vestibuli et Januae Linguarum Lucidarium)* címen íródott –, valamint a tankönyv bevezetőjét elküldte az angliai rózsakeresztes vezetőnek, Samuel Hartlibnak. Comenius pansophiájának ihletője pedig az a Johann Valentin Andreae volt, aki a mágikus alkímiai hagyományt kívánta összeegyeztetni a pietista kegyességgel, a protestáns vallásosság misztikus ágával, s mellette nagy hangsúlyt helyezett az egyetemes bölcsességre (minden tudható, régi és új bölcsesség szintézisére), illetve annak oktatására. (Nagy K. Zs. 2002/a) Az első alapozó osztály könyve, a *Vestibulum* már Comenius sárospataki időszakának derekán, 1652-ben megjelent (a *Ianua* és az *Atrium* köteteivel együtt), s már itt a „paradicsomi iskola” céljaként tűzte ki „a világ dolgainak az első megvizsgálásában” a nevekhez társított képek használatát „mind azért, hogy könnyebben megragadják a gyermekek lelkét, mind hogy a dolgok első benyomásai kellemesebbek legyenek”. (Comenius 2002 [1652] 41) – Ekkor azonban még arról panaszkodott, hogy bár hozzáfektett, a terve még nem sikerült „a mesteremberek itt való hiánya miatt”.

A *Lucidarium*ban egyébként Isten nevét Comenius még nem írta bele az első ábrába, viszont a Jahve név a *Mundus* tetején látható, mintegy a világ felett trónoló Istent jelképezve. Az is természetes, hogy a *Deus* az egyik olyan lecke, ahol a szövegben nincsenek a képre mutató indexszámok, hiszen nincsen mire

rámutatni, nincsen minek a képét reprezentálni. (Az egyik, de nem az egyetlen: a másik ilyen rész az *Orbis pictus*ban a XLII. lecke képe: Az ember lelke.)

Ezzel szemben *A világban* (lásd az illusztrációt) kilenc új ismeretelem van megjelölve, Az ég fejezetben pedig tíz képelem szöveg-megfelelőjét találjuk. S *A világ* az egyetlen olyan fejezet, amelynek a képe az idők során nem változott, noha a kopernikuszi fordulattal már meghaladott, geocentrikus világképre

utaló szöveget – „Az ég körülkereng (forog), és körülveszi a földöt, amely középben áll” (olvasható az 1669-es kiadásból) – csak 1708-ban, a nürnbergi kiadásban javították. Itt már szerepel a heliocentrikus korrekció (az 1798-as kiadásból így: „Az ég úgy látszik, hogy forog, és körülül veszi a középben álló földet: de valósággal a föld forog a nap körül.” (Idézi: Nagy K. Zs. 2002/b)

Nagy Károly Zsolt a világkép különböző reprezentációit vizsgálta az *Orbis pictus*ban és annak következő kiadásaiban. (Nagy K. Zs., 2002/a) Ezzel kapcsolatban írja: Comenius számára a pansophia az ’isten kijelentés három könyvéből’ (Bibliából, természetből, értelemből) megszereshető tudás szintézisét jelentette, ám a dolgok eredője Isten, a cél pedig egy új, jobb társadalom. A *Didactica Magna*-ban például úgy fogalmaz, hogy a diák: „minden dolgot és önmagát hozza vonatkozásba Istennel, mint mindennek forrásával. (...) Szokjanak hozzá tehát ahhoz, hogy bármit látnak, hallanak, tapasztalnak, cselekszenek és szenvednek is ideleln, mindazt – közvetlenül vagy közvetve – Istenre vonatkoztassák.” S ezt a mentalitást tükrözi az *Orbis* próbakiadásának Mundus-képe: Isten nélkül Comenius sem tartotta elképzelhetőnek a világot, „még akkor sem, ha azt az empiria eszközeivel akarták megismerni. Hit és tudomány ebben a világképben egységet alkot, egymásra vonatkozik. Látjuk (...) hogy a Világ mint Isten megjelenése, kijelentésének egyik formája értelmezhető.” (Nagy K. Zs. 2002/a)

Erre utal továbbá a CI. fejezet, *A világi bölcsesség. „A természetvizsgáló megvizsgálja az Istennek minden alkotmányait ezen a világon.”* (Comenius 1959 [1669] 201) Comenius a természet törvényeinek bemutatásakor is azt a tapasztalati elvet követte, hogy egyrészt a láthatóból tudunk következtetni a láthatatlanra, másrészt nemcsak a Szentírásból, hanem a természet könyvéből is megismerhető az Isten, a természetben pedig Isten mindenre kiterjedő gondviselését kell értenünk. A *Didactica magna*ból kiderül az is hogy nyilvánvalónak tartotta: „az ember a dolgok megértésére, az erkölcsök összhangjára és Isten mindennek felett való szeretetére született és rendeltetett”. Az isteni tisztelet fejezet élén pedig a következőket olvassuk:

„A kegyesség a jóindulatoknak királynéjok, megismérvén az Istent, akár a természetnek könyvéből (mert a munka – mű – dicséri mesterét), akár a Szent Írásnak könyvéből az Istent tiszteli alázatossan, megemlékezik parancsairul, melyek bé vannak foglalva a tíz igékben...” (Comenius 1959 [1669] 260)

Az ehhez a fejezethez készült metszeten az allegorikusan elrendezett (mintegy a teológiai és a liturgiai elemeket sűrítő) templombelsőben megjelenő, imádkozó, Istent dicsérő alak maga is szimbolikus figura. Az ő istendicsőítése köré rendeződik a „természet könyve” és a Szentírás, a Tízparancsolat és a kígyó képében az isteni bölcsesség ellen föllépő „okosság”; de a comeniusi ábra a kegyes ember Istent segítségül hívó gondolatait is bemutatja. Comenius tehát „a láthatatlan dolgokat is a láthatókkal azonos módon valóságosként jelölteti”, mintegy azt a hitvallását is kifejezve, hogy „az isten előtt minden valóságos, és azzal egyenrangúak azok a dolgok is, amelyeket az ember – különösen a nem hívő ember [...] – egyszerűen megpróbál kiiktatni a lét valóságelemeiből.” (Molnár-né Ötvös 2015. 144)

S ahogyan Isten minden dolognak a kezdete, úgy ő a vége is, a (látható és láthatatlan) világnak Comeniusnál egyértelműen teológiai magyarázata van, az utolsó kép ezért *Az utolsó ítéleté* – mintegy az isteni cselekvés keretezi a léte-zést. A növény- és állatvilág bemutatása után az antropológiai rész következik, a XXXV. fejezet *Az ember*, amely – nem az ember leírása, hanem – bibliai terem-tésének, bűnbeesésének és kiűzetésének szöveges-képes elbeszélése.

„Az Ádám a legelső ember, teremtett a teremtésnek hatodik napján az istentől, az Istennek képére egy darab földből (göröngyből), és Éva az első asszonyi állat ábrázoltatott (formáltatott) az férfiúnak oldala csontjából (teteméből). Ezek az ördögtől kígyó képében megcsalattatván, midőn ennének az megtiltott fának gyümölcséből, elkarhozhatának a nyomorúságra és halálra minden maradékokkal egyetemben és kivettének a Paradicsomból.” (Comenius 1959 [1669] 113)

A kép érdekessége, hogy a várt három szereplő (Ádám, Éva, kígyó) helyett öt jelenetben tíz emberalakot mutat be – mintha egyetlen kompozícióba sűrített korabeli képregényt vennénk a kezünkbe –, azonban a jelenetek fordított sor-rendben, jobbról balra haladnak. Ennek egyik (pragmatikus) magyarázata az lehet, hogy a metszeten eredetileg ellenkező irányban haladt a mintázó mester, másrészt az is feltételezhető, hogy mintegy az időből kiszakított ősidőbe helye-zett paradigmatis eseményábrázolásról van szó. (Vö.: Nagy K. Zs. 2002/b)

Előbb Ádámot látjuk egyedül, mellette egy fényoszlop hivatott a teremtő Is-tent szimbolizálni; a második jelenetben a lepihenő Ádám mellett Éva áll. Majd a kígyó ráveszi őket, hogy szakítsanak a tiltott fa gyümölcséből (jól látható, hogy a kígyó Évához beszél, viszont Ádám mindkét kezével a leszakított tiltott

gyümölcs felé nyúl) – ez a jelenet, a bűnbeesés mozzanata áll a középpontban. Ádám itt még a bűnben is egyenrangú „partnere” volt Évának, s ezzel az ábrázolás a protestáns értelmezést követte.

Az Orbis pictus 25. képtáblája: Az ember

(A későbbi *Orbis pictus*-ábrázolásokon megváltozott a bűnbeesés középponti szerepe és az emberpár relatív viszonya a bűnhöz: a korábban háttérbe került teremtés lett a hangsúlyosabb, s a bűnesetben az asszony a férfi fölé rendelődött – vö.: Nagy K. Zs. 2002/b.) A nyomorúságra való kárhozatot a verejtékes munka jelenti a képen, a háttérben, majd az utolsó jelenetben az emberpárnak megtörve és kétségbe esetten kell elhagynia az Édent. A CXVIII. lecke – *Az házastársaság* – egyébként visszautal az Édenre, miszerint: „Az házasság az Istentől rendeltetett a Paradicsomban egymás segítségére és az emberi nemzetségnek szaporítására.” (Comenius 1959 [1669] 225)

A látható világ bemutatásának végére érve, Comenius a különböző vallásokat mutatja be, s ezt a hívő ember természete, majd a virtuális struktúráként földidézett templombelső bemutatása végén a következőképp vezeti be:

„Hogy légyen valami Isten, azt minden emberek megérik, de nem mindnyájan ismerik meg az istent igazán. Innénd támadnak a különböző vallások, mellyek kiváltképpen négyen számláltatnak mostan is.” (Comenius 1959 [1669] 261)

A Comenius által felsorolt négy vallás: a pogányság – ide sorolja az ókori görög és római sokistenhitet („*kigondoltanak magoknak közel tizenkétezer isteneket*” – írja), a zsidó, az iszlám (Máhomed vallása – „*amely összevegyelitött zsidó hűtbül, körösztyény hűtbül és pogány hűtbül*”) és a keresztyénség. Utóbbi a legrészletesebb leírás, sőt az *Orbis pictus* leghosszabb fejezete, annak ellenére, hogy csak átlagosnak mondható 14 indexszámot találunk a szövegben.

Az ábra hat kis képben foglalja össze a keresztyén üdvtörténet legfontosabb állomásait, s Comenius szintén hat kis kép segítségével ismerteti a zsidó vallás rendszerét. Ha kiemeltük föntebb az első három ábra egyedülálló kör alakját, úgy meg kell emlékeznünk arról, hogy bár sok illusztráció foglal magába több jelenetet és stációt, számos alkalommal két részre osztódik a kép – pl. a kint és a bent viszonyait érzékeltetve –, ez a két ábra viszont egyedüli abban a tekintetben, hogy hat-hat különálló kisebb képre, önálló epizódra van bontva. A zsidó valláshoz, egyúttal az *Ószövetség*hez kapcsolódó legfontosabb személyek és motívumok a következők: Ábrahám, Mózes és a kőtáblák, az áldozati bárány, a frigyláda, a pusztában való vándorlás és a Messiásvárás.

A *körösztyén vallás* (CXLVII.) az angyali üdvözlet helyzetét is magába foglaló – szituatív szintézist megvalósító – Születést, Jézus megkeresztelését, az utolsó vacsorát, a húsvéti feltámadást (háttérben a golgotai kereszttel), majd Krisztus mennybemenetelét és a Szentlélek pünködsdi kitöltését jeleníti meg. A második jelenetnél ismét Isten szimbolikus, nevével történő ábrázolását látjuk: amikor János megkereszteli Jézust a Jordán folyó vizében, a Szentháromság másik alakja, a Szentlélek galamb formájában alászáll, a felhők fölül azonban nem az antropomorf Isten tekint le a földre, hanem csak a tetragrammja látszik.

S ha a *Deus* ábrája az „Isten szeme” motívumra emlékeztetett, az utolsó előtti fejezetben (*Az Istennek gondviselése*) immár konkrétan megjelenik a „mindent látó szem”. Ez a szem ugyan emberi, mint ahogy Isten „mindeneket igazgató” keze is emberi kéz, az ábrázolás mégsem tekinthető a protestáns hitelveken markánsan túllépő, antropomorf jellegű képnek. Comenius vizuális szinekdochét alkalmaz, amennyiben a résszel (a kézzel és szemmel) utal az egészre. Emellett két fontos elemet szükséges hangsúlyozni: a teológiaival együtt megjelenik a morális és a természeti kontextus, illetve a korabeli prédikációirodalom postillapéldáihoz hasonlóan: az ördög kísértéseire és a boszorkányság elleni védekezésre figyelmeztet a szöveg.

Comenius itt arra tanít, hogy az emberi sors nem a véletlenek vagy a csillagok állása miatt alakul úgy, ahogy, hanem Isten figyelmének és közbeavatkozásának ugyanúgy tulajdonítható, mint az ember által elkövetett bűnöknek és az emberi bölcsességnek vagy az ostobaságnak. Sorsunk alakulásáért tehát nem a külső vagy isteni, hanem az emberi tényezőket is okolni kell, így az ember nem

bújhat ki a felelősség, tettei következményének vállalása alól. Isten közbeavatkozása vagy gondviselése egy másik szimbolikus formában is jelen van a szövegben és képen: az ember mellé születésétől fogva rendelt angyalok alakjában.

*Az Istennek gondviselése
(az Orbis pictus 149. táblája)*

Az *utolsó ítélet* fametszetes ábrázolása elsősorban a reneszánsz (részben az ezt követő) barokk ikonográfiai mintákat követi – Giotto, Fra Angelico, Bosch, Michelangelo, Memling *Jelenések Könyvét* követő látomásainak világa egyszerűsített, sematizált formában kerül elénk, Comenius szövege pedig az igeszakaszt összefoglaló prédikációs tanításnak is megfelel:

„Mert eljön az utolsó nap, amelly a trombita szó által az megholtakat ismét föltámasztja és azokkal együtt az eleveneket idézni fogja a fölyhőben megjelenő Jézus Krisztusnak törvényszéki elejibe, hogy számot adjanak minden cselekedetjéről, az hol a jámborok (igazok) és a választottak az örök életre, a boldogságnak helébe, az új Jeruzsálembe bé fognak mennyi. Az Istentelenek pedig és az elkárhoztattak az ördögökkel a pokolbéli tűzre vetettetnek, hogy ottan örökkén kízzattasanak.”
(Comenius 1959 [1669] 272)

Comenius – eszkatológiai hitelveihez hűen – nem jelöl meg semmilyen időpontot a végső dolgok eseményeinek bekövetkeztéhez, hiszen elsősorban a hitet szeretné építeni. Érzékenységet a végső idők kérdései iránt egyébként az is fokozhatta, hogy tanítómestere, Alstedt magyarázatot írt a *Jelenések Könyvéhez*. (Kiss E. J. 2014. 44–45)

A bevezetés és a zárás egyaránt arra figyelmeztet, hogy a világról szóló tudást „Isten segítségével” sajátíthatjuk el; a Mester „Istennek nevében” vezeti a gyermeket a bölcselkedés tudományában, ami azt jelenti, hogy „Mindeneket, valamellyek szükségesek, igazán cselekednyi (végehez vinnyi), igazán kimondanyi” tudjuk. (Comenius 1959 [1669] 75) A háromnyelvű (latin, német és magyar) tankönyv végén pedig a Mester arra szólítja a gyermeket, hogy tanulmányozzon más hasznos könyveket is, nem feledkezve meg arról, hogy: „az Istent féljed és azt segítségül híjad, hogy megadja teneked a bölcsességnek lelkét”. (Comenius 1959 [1669] 273)

IRODALOM

- BELTING, Hans (2000): *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Balassi, Bp.
- COMENIUS, Johannes Amos (1959 [1669]): *A látható világ*. (A háromnyelvű kiadás magyar szövege alapján és fámetszeteivel közzétette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: GERÉB György.) Magyar Helikon, Bp.
- COMENIUS (2002 [1652]): *A Vestibulum előszava*. (Fordította: Gulyás József). KÖDÖBÖCZ József (szerk.): *Comenius és a hazai művelődés*. Bibliotheca Comeniana IX., Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 37–48.
- KÁLVIN János (1909): *A keresztyén vallás rendszere. „Nagy Isntitutio” I–II*. (Az 1559-es kiadást fordította: Ceglédi Sándor és Rábold Gusztáv.) Pápa.
- KISS Endre József (2014): *Comenius és a keresztyén reménység*. KOVÁTS Dániel (szerk.). *Comenius és a jövő*. Bibliotheca Comeniana XVII. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak.
- LÓRINCZ Zoltán (2008): *Jézus példázatai a magyar festészetben*. Kálvin Kiadó, Bp.
- LÓRINCZ Zoltán (2009): *Kálvin és a képzőművészet*. In: BÉKÉSI Sándor (szerk.): *Pius Efficit Ardor*. Kálvin Kiadó, Bp., 127–140.
- MOLNÁRNÉ ÖTVÖS Tünde (2015): *Vizuális közlési módok az Orbis Sensualium Pictus alapján*. KOVÁTS Dániel (szerk.): *Comenius és szellemi örökösei*. Bibliotheca Comeniana XVIII. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 135–145.
- NAGY Károly Zsolt (2002/a): *Deus. Egy kép Johannes Amos Comenius Orbis pictusából, s annak társadalmi kontextusa*. http://mek.oszk.hu/02100/02125/pdf/13_nagyk.pdf
- NAGY Károly Zsolt (2002/b): *Orbis sensualium pictus – A’ látható világ lefestve*. Joh. Amos Comenius művének s különböző kiadásainak összehasonlításából nyert néhány tanulság. *Egyháztörténeti Szemle*, 2002 (3. évf.)/1. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/nagykarolyzsolt.htm>
- NAGY Károly Zsolt (2010): *A látás iskolája. A vizuális tudásátadás elemi szintje a 17–18. századi ábécés-könyvekben*. BERTA Péter (szerk.): *Ethno-Lore*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve XXVII., Bp., 47–83.